

IWONA STECZKO (Kraków)
ORCID: 0000-0002-9360-9477

KLEPSYDRA W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU – UJĘCIE GENOLOGICZNE. PROLEGOMENA (NA MATERIALE KRAKOWSKICH KARTEK POGRZEBOWYCH)

Abstract

**OBITUARY IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY – GENOLOGICAL APPROACH. PROLEGOMENA
(BASED ON KRAKOW FUNERAL NOTICES)**

The study is rooted within the research trend of historical genology, concentrating on a certain type of funeral statement (obituary) at an early stage of its development. The research material is a collection of obituaries (500 texts) dating from 1810–1850, from the collections of the Jagiellonian Library in Krakow. Presented preliminary research results prove that the obituary is a polysemiotic type of statement, a generic variant of a funeral request with a clear construction pattern, including two compositional types.

Keywords: klepsydra, gatunek funeralny, gatunek polisemiotyczny, genologia historyczna

Słowa kluczowe: obituary, funeral genre, polysemiotic genre, historical genology

Wprowadzenie

Klepsydra – „ogłoszenie informujące o czyjejs śmierci i pogrzebie, umieszczane w miejscach publicznych, mające formę kartki papieru”¹ – to jeden z funeralnych gatunków wypowiedzi. Gatunki te tworzą liczną rodzinę zróżnicowanych formalnie i funkcjonalnie wyspecjalizowanych tekstów, których powstanie determinuje określona sytuacja (funeralna): fakt śmierci danej osoby, jej uroczysty pochówek, żałoba po zmarłym, troska o jego pamięć. Operowanie tymi okolicznościowymi tekstami jest nadto silnie uwarunkowane istnieniem pewnych norm kulturowo-obyczajowych i mocno zrytualizowane.

Wśród jednych z pierwszych czynności podejmowanych w ramach rytuałów funeralnych jest powiadomienie o śmierci i pogrzebie członka swej rodziny wszystkich jego krewnych, przyjaciół, znajomych². Na przestrzeni minionych wieków

¹ *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki, www.wsjp.pl [dostęp: 15.10.2023].

² Językowo-kulturowe zobrazowanie owych czynności pośmiertnych przedstawia W. Wysoczański, *Umieranie i śmierć. Wielowymiarowość językowa*, Wrocław 2012, s. 460–462, 490.

różne panowały w tym względzie zwyczaje, inne w miastach, inne na wsi. Przekazywano informację ustnie, pisano listy, rozsyłano wiadomość tekstową przez posłańca³. Na początku XIX w. w środowiskach miejskich zaczął upowszechniać się zwyczaj rozklejania na murach miasta i kościołach drukowanych kartek pogrzebowych zwanych klepsydrami.

Stan badań nad tymi najstarszymi kartkami pogrzebowymi przedstawia się nader skromnie. Obejmuje zaledwie dwa szkice: opublikowany w roku 1858 pionierski tekst Kazimierza Władysława Wójcickiego *Kartki pogrzebowe (klepsydry)*⁴ oraz dopełniające go omówienie Jacka Kolbuszewskiego⁵. Opracowany na podstawie kolekcji klepsydr warszawskich z pierwszej połowy XIX w. szkic Wójcickiego zawiera „wiadomość bibliograficzną”⁶ o klepsydrach, przynosząc informacje o wydawcach owych druków funeralnych oraz o ich bogatej warstwie ilustracyjnej, szczegółowo tu opisywanej⁷. Kolbuszewski spogląda natomiast na te teksty w perspektywie antropotanologii kulturowej⁸, zwracając uwagę na ideowy program dekoracyjnej symboliki druków.

Tak sprofilowane badania nad dawnymi klepsydrami, mające niewątpliwą wartość poznawczą, nie wyczerpują problematyki wartą naukowego opracowania. Pokazna kolekcja dziewiętnastowiecznych klepsydr krakowskich znajdująca się w zbiorach Dokumentów życia społecznego Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie pozwala wypełnić tę lukę badawczą⁹.

Zamierzeniem moim jest opracowanie genologicznego studium klepsydry, obejmującego wieloaspektową i wielopłaszczyznową charakterystykę tej formy generycznej we wczesnym okresie jej historycznego rozwoju¹⁰. Korzystając z zaplecza

³ Informacje te rozwijam w dalszej części pracy.

⁴ K.W. Wójcicki, *Literatura cmentarzowa: Kartki pogrzebowe (Klepsydry)*, [w:] idem, *Cmentarz Powązkowski oraz cmentarze katolickie i innych wyznań pod Warszawą i w okolicach tegoż miasta*, t. 3, Warszawa 1858, s. 198.

⁵ J. Kolbuszewski, *Z głębokim żalem... O współczesnej nekrologii*, Wrocław 1997, s. 62–70.

⁶ K.W. Wójcicki, *Literatura cmentarzowa...*, s. 199.

⁷ Opracowanie Wójcickiego nie zawiera ilustracji kartek pogrzebowych. Zobaczyć je można w następujących publikacjach: Z. Gloger, *Klepsydra*, [w:] idem, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, Warszawa 1902, s. 44–45; G. Michalak, *Warszawskie nekrologi z początku XIX wieku*, 29.06.2015, <https://historia.org.pl/2015/06/29/warszawskie-nekrologi-z-poczatku-xix-wieku/> [dostęp: 15.10.2023].

⁸ Problematyce klepsydry drobne wzmianki poświęcają także inni autorzy prac z zakresu tanologii kulturowej. Zob. Ph. Ariès, *Człowiek i śmierć*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1989, s. 549; M. Vovell, *Śmierć w cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność*, tłum. T. Swoboda et al., Gdańsk 2004, s. 596.

⁹ Biblioteka Jagiellońska, Dokumenty życia społecznego, sygn. BJ 224649 V, Klepsydry pośmiertne krakowskie 1830–1900. Kolekcja ta obejmuje kilkadziesiąt tek druków, ułożonych w porządku alfabetycznym. Kilka uwag historyczno-kulturowych o zawartych w tym zbiorze klepsydrach z drugiej połowy XIX w. przedstawia K. Grodziska-Ożóg, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie (1803–1939)*, Kraków 1987, s. 72–75.

¹⁰ Postulaty badań diachronicznych i/lub panchronicznych (ogólnie: historycznych) nad poszczególnymi typami wypowiedzi wciąż są zgłaszane przez znawców przedmiotu. Zob. np. A. Rejter, *Genologia lingwistyczna w perspektywie analiz dyskursu – szanse i ograniczenia*, „tekst i dyskurs – text und diskurs” 2008, nr 1, s. 22–24; T. Budrewicz, *Wspomnienie pośmiertne w XIX wieku (perspektywa genologii i biografistyki)*, „Roczniki Humanistyczne” 2018, t. 66, z. 1, s. 100–101. Na potrzeby planowanych prac badawczych wybrałam 500 tekstów, które wyszły z krakowskich drukarni; najstarsza kartka pogrzebowa w tak skompletowanym zbiorze pochodzi z roku 1810.

teoretycznego i metod badawczych genologii lingwistycznej¹¹, genologię ujmując za Marią Wojtak „jako naukę o konwencjach kształtowania ludzkich zachowań komunikacyjnych, typach i wzorcach tych zachowań, realizowanych w różnych kodach semiotycznych”¹².

Niniejszy szkic ma charakter rozpoznawczy. Jego celem jest prezentacja kilku luźnych spostrzeżeń, które powstały w związku z pracami nad odtworzeniem wzorca gatunkowego klepsydry, w jego aspekcie strukturalnym. Uwagą obejmuję tu najstarsze teksty w zgromadzonym zbiorze, tj. kartki pogrzebowe z lat 1810–1825. Interesuje mnie bowiem obraz stanu początkowego tej formy generycznej. Zostaną tu zobrazowane podstawowe kwestie dotyczące architektoniki druków pogrzebowych, przedstawię typy konstrukcyjne ówczesnej klepsydry, wreszcie spróbuję ją umiejscowić w ciągu gatunkowym form funkcjonalnie pokrewnych. Do tego dołączam – na prawach porządkującego przypomnienia – objaśnienia dotyczące nazw tej formy generycznej.

Klepsydra i jej synonimiczne miana

Na określenie opisywanych tu druków pogrzebowych używano w dziewiętnastowiecznej polszczyźnie rozmaitych nazw.

Miano *klepsydra* powstało na drodze derywacji semantycznej. Franciszek Sławski objaśnia: *klepsydra* ‘zegar piaskowy lub wodny’ od XVIII w., jako symbol krótkotrwałości życia umieszczany na nagrobkach, epitafiach, kartkach pogrzebowych, stąd wtórnie od XIX w. ‘plakat zawiadamiający o śmierci’. Z łac. *clepsydra*, gr. κλεψύδρα¹³. Ujęte w obrazowy opis informacje o genezie tej nazwy odnajdujemy w historycznych wydawnictwach encyklopedycznych; po raz pierwszy w opracowaniu Wójcickiego w *Encyklopedii powszechnej* Orgelbranda. Tu czytamy:

Klepsydra zowie się drukowana kartka pogrzebowa, na której wymienione jest imię i nazwisko zmarłego oraz czas i miejsce, skąd zwłoki przewieziono być mają i na jaki cmentarz. Nazwę klepsydr kartki te przybrały od zwykłego rysunku na czele położonego, w którym, między innymi godłami, jest w środku klepsydra. Do r. 1819 klepsydry przedstawiały w rysunku jakby front sarkofagu: u góry trupa głowa trzymająca w białych zębach dwa festony, otoczona wężem w około zwiniętym, na krzyż złożone kosy i łopaty, w pośrodku klepsydra, jako godło ubiegającego czasu, poniżej napis na czarnym tle: *Requiescat in pace*, pod tym drukowana wiadomość

¹¹ Literatura jest pokaźna. Wskazuję podstawowe opracowania: A. Furdal, *Genologia lingwistyczna*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1982, z. 39, s. 61–70; S. Gajda, *Gatunkowe wzorce wypowiedzi*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX w.*, t. 2: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław 1992, s. 245–258; B. Witosz, *Genologia lingwistyczna. Zarys problematyki*, Katowice 2005; M. Wojtak, *Genologia tekstów użytkowych*, [w:] *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja. Zjazd Polonistów, Kraków, 22–25 września 2004*, t. 1, red. M. Czermińska et al., Kraków 2005, s. 132–148; eadem, *Wprowadzenie do genologii*, Lublin 2019.

¹² M. Wojtak, *Wprowadzenie...*, s. 14.

¹³ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 2, Kraków 1958–1965, s. 210. Zob. też A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 234.

o zmarłym, zakończona starą przestrogą: *Hodi mihi, cras tibi*. Z czasem przybierały kartki pogrzebowe coraz ozdobniejszą powierzchowność, szczególnie z upowszechnieniem się u nas litografij. Zachowały dawną nazwę klepsyder, jakkolwiek już tego godła na nich nie używano. Miejsce dawnych, zajęła zwykle dorodna postać anioła gaszącego pochodnię¹⁴.

Przegląd historycznych słowników języka polskiego dowodzi, iż w dziewiętnastowiecznej polszczyźnie nazwa ta funkcjonowała w dwóch formach fonetycznych (graficznych). *Słownik wileński* poświadcza: *klapsydra* ‘doniesienie pogrzebowe’¹⁵. *Słownik warszawski* notuje: *klepsydra* a[lbo] *posp[olicie] klapsydra* ‘zawiadomienie o śmierci i pogrzebie, ogłoszenie rozlepiane na murach miasta i kościołach, donoszące o czyjejś śmierci’¹⁶.

Badacze zwracają uwagę na zasięg geograficzny nazwy, wskazując, iż miano „*klepsydra* jest w Polsce pochodzenia warszawskiego”¹⁷ (nawiasem mówiąc, odnajdujemy je już w najstarszym polskim podręczniku drukarskim¹⁸). Kazimierz Nitsch wspomina, iż „wyraz *klepsydra*, pospolity w Warszawie, zupełnie nie był używany w b[ylej] Galicji, gdzie mówiło się: *kartka pogrzebowa*”¹⁹. Obecność tej nazwy w języku krakowian w pierwszej połowie XIX w. znajduje poświadczenia w zapisach pamiętnikarskich²⁰, a także w doniesieniach prasowych²¹. W historycznych słownikach języka polskiego zestawienie *kartka pogrzebowa* nie jest notowane.

Włodzimierz Wysoczański wskazuje na jeszcze jedno miano: *plakata* ‘plakat o śmierci czyjej, klepsydra’ poświadczone przez *Słownik warszawski*²².

Architektonika tekstu – elementy wizualne i werbalne

Wielopłaszczyznowy model analizy genologicznej, prowadzący do odkrycia gatunkowych konwencji, zakłada w scenariuszu analitycznego postępowania jako krok

¹⁴ K.W. Wójcicki, *Klepsydra*, [w:] *Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda*, t. 14, Warszawa 1863, s. 799. Zob. też Z. Gloger, *op. cit.*, s. 44–45.

¹⁵ A. Zdanowicz et al., *op. cit.*, s. 492. O przekręcaniu wyrazu *klepsydra* na *klapsydra* zob. L. Malinowski, *Przyczynki do historii wyrazów polskich*, Kraków 1884, s. 28; L. Malinowski, *Studia nad etymologią ludową*, „Prace Filologiczne” 1887, t. 2, s. 244.

¹⁶ *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 2, Warszawa 1902 (tzw. słownik warszawski), s. 357. O wyrazie *klapsydra* opatrzonym kwalifikatorem „posp.” zob. D. Kupidura, *Słownictwo „pospolite” w „Słowniku warszawskim” wobec rozstrzygnięć normatywnych w polszczyźnie przelomu XIX i XX wieku (litera A – N)*, „Studia Językoznawcze” 2015, t. 14, s. 96.

¹⁷ K. Nitsch, *Klepsydra, nekrolog*, „Język Polski” 1958, R. 38, nr 3, s. 224; zob. też A. Brückner, *Dzieje języka polskiego*, Warszawa 1906, s. 89; idem, *Słownik etymologiczny...*, s. 234.

¹⁸ F. Ząbkowski, *Teoria sztuki drukarskiej zastosowana do praktyki*, Warszawa 1832, s. 104.

¹⁹ K. Nitsch, *Co znaczy rodzina?*, „Język Polski” 1955, R. 35, nr 3, s. 237.

²⁰ Np. „Przylepiano na odrzwiach kościołów następujące drukowane i stemplowane kartki pogrzebowe [...]”, zob. J. Wawel-Louis, *Wspomnienia z zimy 1850/51*, [w:] *Pamiętniki krakowskiej rodziny Louisów (1831–1869)*, oprac., wstępem i przyp. opatrzył J. Zathay, przedm. J. Bieniarzówna, Kraków 1962, s. 315.

²¹ Np. „Czytaliśmy poprzylepianą na murach kartkę pogrzebową [...]”, zob. *Kronika miejscowa*, „Czas”, nr 290 z 16.12.1850, s. 4.

²² W. Wysoczański, *op. cit.*, s. 461.

pierwszy ogląd struktury tekstów danego typu. Patrząc na architektonikę, czyli budowę analizowanych druków pogrzebowych, trzeba powiedzieć, że klepsydra to polisemiotyczny (inaczej: multimodalny) typ tekstu²³. Przekaz współtworzony przez różne kody semiotyczne, w którym elementy językowe współlistnieją z elementami wizualnymi (szczególną rolę odgrywa tu typografia, symboliczne przedstawienia obrazowe, kolorystyka), tworząc znaczeniową całość. Bożena Witosz zwraca uwagę na fakt, iż „nie są [...] nowością wizualno-werbalne praktyki komunikacyjne”²⁴. W sferze dyskursu funeralnego (funeralnych praktyk komunikacyjnych) są głęboko zakorzenione; sięgają odległej starożytności chrześcijańskiej (np. napisy i symboliczne dekoracje na ścianach katakumb)²⁵.

Dziewiętnastowieczne kartki pogrzebowe – widziane jako wizualno-werbalna przestrzeń komunikacyjna – otwierają ogromne pole badawcze i problematyka ta zyska osobne omówienie w przygotowywanym przeze mnie opracowaniu o charakterze diachronicznym. Tu obejmuję uwagę najstarsze druki krakowskie. Przede wszystkim trzeba powiedzieć, że są to kartki stosunkowo niewielkich rozmiarów, zbliżone wielkością do dzisiejszej karty pocztowej i w porównaniu z drukami warszawskimi, opisywanymi przez Wójcickiego, znacznie skromniejsze.

Strukturę druku pogrzebowego wypełniają następujące elementy:

- okalająca druk (kartkę) czarna, „żałobna” bordiura – konstytutywny element klepsydry, pełniący rolę gatunkowego sygnału;
- umieszczone centralnie, w górnej części bordiury, dwa unoszące się w powietrzu anioły ze skrzydłami, dmące w trąby – to Boscy emisariusze, posłańcy przynoszący na ziemię Jego rozkazy; ukazywani byli z trąbą, symbolem obwieszczenia Boskich nakazów²⁶ – rycina stanowi swoisty wizualny znak (tytuł) tekstu, wskazuje jego charakter;
- umieszczona centralnie, pod tekstem, winieta – czasem bardzo skromna, ograniczająca się do pojedynczych symbolicznych przedstawień plastycznych (czaszka i piszczele), czasem będąca graficzną kompozycją symboli wanitatywnych (czaszka i piszczele, klepsydra, uschnięte rośliny), jeszcze innym razem stanowiąca

²³ W. Czachur (*Teksty minimalne jako przedmiot badań genologicznych*, „tekst i dyskurs – text und diskurs” 2020, nr 13, s. 26, 28) wymienia klepsydrę wśród tekstów, które określić można jako minimalne, tj. językowo-wizualne, a więc multimodalne miniteksty, odznaczające się minimalizmem komunikacyjnym. O specyfice tekstów multimodalnych i analizie multimodalnej tekstów interesujące spostrzeżenia przedstawia M. Poprawa, *Przestrzenie słowno-obrazowe w propagandowych drukach ulotnych lat 1918–1939. Próba analizy w świetle lingwistyki tekstowej i teorii wizualności*, „Sztuka Edycji” 2020, nr 1, s. 203–230; idem, *Typografia w służbie propagandy. Wizualne i perswazyjne aspekty druków ulotnych z lat 1918–1939*, „Sztuka Edycji” 2020, nr 2, s. 175–201. W prezentowanych przeze mnie ujęciach przyjmuję te założenia.

²⁴ B. Witosz, *O potrzebie perspektywy multimedialnej w badaniach stylistycznych*, [w:] *Transdyscyplinarność badań nad komunikacją medialną*, t. 1: *Stan wiedzy i postulaty badawcze*, red. M. Kita, M. Ślawska, Katowice 2012, s. 155–168.

²⁵ F. Stopniak, *Sztuka katakumb*, [w:] idem, *U źródeł chrześcijaństwa. Archeologia*, Warszawa 1982, s. 77–95. Dziewiętnastowieczne nagrobki analizuje z tej perspektywy J. Jarosz, *Płyty nagrobne w ujęciu semiotycznym*, „Orbis Linguarum” 2018, t. 49, s. 349–363.

²⁶ A.P. Chenel, A.S. Simarro, *Słownik symboli*, tłum. M. Boberska, Warszawa 2008, s. 10.

kompozycję figuralną o symbolice żałobnej (obraz kobiety płaczki pochyłającej się nad trumną, obraz smutnego anioła gaszącego pochodnię życia) – ryciny te pełnią rozmaite funkcje pragmatyczne, najczęściej wzmacniają lub dopełniają informacje werbalizowane: skłaniają do refleksji nad życiem i śmiercią;

- centralnie usytuowane, najpierw w układzie blokowym, nieco później akapitowym, informacje werbalizowane, przy skromnym udziale zabiegów typograficznych: krój i stopień pisma;
- umieszczone z lewej strony, u dołu druku, pod lub nad bordiurą elementy paratekstowe: dane o drukarni (np. „W Drukarni Józefa Mateckiego”).

Wzorce językowego działania – typy konstrukcyjne tekstu

Do trzeciej dekady XIX w. wśród klepsydr krakowskich obserwuje się współistnienie dwóch typów konstrukcyjnych tekstu.

Typ pierwszy reprezentują następujące kartki pogrzebowe:

Urszula z *Trzebińskich* Darowska, przejęta najmocniejszym żalem po stracie ukochanego Syna swego S o t e r a D a r o w s k i e g o, w zawodzie obywatelskiej posługi prezesa Rady Powiatowej Krakowskiej, który w dniu 27 lutego r[oku] b[ieżącego] na łonie otaczających go przyjaciół, w roku 35 życia dokonał, dopełniając obowiązków religii, którą zmarły po ojcach swych dziedziczył i onę w życiu swoim szanował, zaprasza krwią złączonych, przyjaciół i łaskawą publiczność na eksportację ciała do kościoła archidiecezjalnego P[anny] Maryi w dniu 29 lutego o godzinie 5 wieczornej tudzież na nabożeństwo żałobne nazajutrz w tymże kościele po godzinie 10 rannej odprawić się mające, po którym zwłoki zmarłego w grobie familijnym, przy zwłokach ojca i dwóch braci złożone będą²⁷ (il. 1).

Obecni tu pokrewni ś[więtej] p[amięci] *Henryka Aebly*, kupca i obywatela krakowskiego, w roku życia 56 dnia 1go marca r[oku] b[ieżącego] z rana o godzinie 6tej zmarłego, swoim i nieobecnych krwią z tymże połączonych imieniem zapraszają przyjaciół i łaskawych na eksportację ciała i razem na pogrzeb tegoż, który dnia 3go b[ieżącego] m[iesiąca] o godzinie 3ciej po południu odprawi się²⁸ (il. 2).

Pozostała wdowa *Marianna Czerwiakowska* wraz z rodziną zaprasza łaskawych przyjaciół i szanowną publiczność na eksportację ciała zmarłego jej męża dnia 7go t[ego] m[iesiąca] i r[oku] o godzinie 6 wieczór, a na obchód pogrzebowy na dzień następujący o godzinie 10tej z rana do kościoła archidiecezjalnego Panny Maryi²⁹.

W przywołanych przykładach tekst – mniej lub bardziej rozbudowany – przyjmuje składniową postać wypowiedzenia wielokrotnie złożonego, które stanowi akt zaproszenia na uroczystości pogrzebowe, z wpisaną weń informacją o zmarłym. Wzorec językowego działania przedstawia się tu następująco:

kto – kogo – na jaką uroczystość funeralną – kiedy – gdzie – zaprasza

²⁷ Rok druku (na podstawie daty śmierci) – 1816; wymiary kartki pogrzebowej: 23 × 19 cm. Ortografia i interpunkcja cytowanych tekstów klepsydr została uwspółcześniona.

²⁸ Rok druku (na podstawie daty śmierci) – 1816; wymiary kartki pogrzebowej: 19 × 16 cm.

²⁹ Zmarły 5 VIII 1816 r. Rafał Józef Czerwiakowski, anatom, chirurg, położnik, twórca pierwszej w Polsce katedry chirurgii; wymiary kartki pogrzebowej: 20 × 13 cm.

Wyrazistą ramę tekstową stanowią tu informacje o nadawcy tekstu. Ośrodkiem zaś aktu mowy jest czasownik performatywny „zapraszać”. Z pragmatycznego punktu widzenia jest to akt zaproszenia, czyli akt prośby o przybycie. W ujęciu genologicznym klepsydra stanowi więc rodzaj inwitacji pogrzebowej, jest zaproszeniem na pogrzeb. Marek Cybulski, pisząc o obyczajach językowych dawnych Polaków, zwracał uwagę, że „zaproszenie na pogrzeb było równie etykietalne jak zaproszenie na ślub [...], zapraszano [...] nie tylko do wspólnej przyjemności, [...] ale i do wspólnego przeżywania nieszczęścia. Konwencja kazała prosić na pogrzeb [...]”³⁰. Także w wieku XIX.

Typ drugi reprezentują następujące kartki pogrzebowe:

Mateusz Wy t y s z k i e w i c z, wiceprotomedyk powiatu krakowskiego, w wieku życia swojego 48 na żółciową gorączkę d[nia] 25 kwietnia r[oku] b[iejącego] z tym pożegnał się światem. Pozostały brat rodzony Kajetan krewnych, przyjaciół i łaskawą publiczność d[nia] 28 kwietnia r[oku] b[iejącego], to jest w sobotę do kościoła archiprezbiteralnego Panny Maryi o godzinie 10tej ranej na pogrzebowe nabożeństwo zaprasza³¹ (il. 3).

PIOTR LIBROWSKI, n a j s t a r s z y obywatel w[ielkiego] m[iasta] Krakowa, po krótkiej chorobie, opatrzony ś[więtymi] sakramentami, mając lat 120, dnia 18 marca 1825 roku z tym rozstał się światem.

Pogrążona w żalu familia przyjaciół i łaskawą publiczność na eksportacyjną dnia 20 b[iejącego] m[iesiąca] na godzinę 5 z wieczora oraz na żałobne nabożeństwo, które nazajutrz o godzinie 10 ranej w kościele ś[więtego] Mikołaja na Wesołej odprawiać się będzie, najuprzejmiej zaprasza³² (il. 4).

W przywołanych przykładach tekst przyjmuje postać składniową dwóch osobnych wypowiedzi, które na poziomie wzorca językowego działania stanowią:

- akt informacji o śmierci bliskiej osoby,
- akt zaproszenia na uroczystości pogrzebowe.

Wskazane segmenty tekstu pozostawały w układzie blokowym lub z czasem coraz częściej były graficznie wyodrębniane (poprzez podział na akapity).

Od trzeciej dekady XIX w. wśród klepsydr krakowskich stabilizuje się ten drugi wzorec konstrukcyjny. Co ciekawe, widzimy różnice między Krakowem a Warszawą. Teksty klepsydr cytowane na kartach monografii Wójcickiego reprezentują wzorec tekstowy pierwszego typu.

Klepsydra wśród form wypowiedzi pokrewnych funkcjonalnie

Klepsydra – jako afiszowe, publiczne powiadomienie o śmierci bliskiej osoby i zaproszenie na jej pogrzeb – dołącza do innych znanych już wcześniej, w okresie staropolskim inwitacji pogrzebowych. Małgorzata Trębska pisze o historycznych

³⁰ M. Cybulski, *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Łódź 2003, s. 284.

³¹ Rok druku (na podstawie daty śmierci) – 1810; wymiary kartki pogrzebowej: 20 × 13 cm.

³² Wymiary kartki pogrzebowej: 24 × 18 cm.

(autentycznych) listownych zaproszeniach na pogrzeb³³; istniały wzory takich listów, opracowywane zgodnie z zasadami sztuki retorycznej³⁴. Edmund Kizik szczegółowo charakteryzuje z kolei bilety żałobne/pogrzebowe – kunsztownie ilustrowane i ozdabiane drukowane zaproszenia, roznoszone we wczesnonowoczesnych miastach przez ceremonialnie przebranych proszarzy³⁵; to ten typ tekstów był prawdopodobnie pierwowzorem dla wizualno-werbalnej klepsydry. W środowiskach małomiasteczkowych i wiejskich dominowała forma ustnego zapraszania; badania Urszuli Lehr nad zwyczajami pogrzebowymi na Podhalu dowodzą, iż klepsydra zaistniała tu dopiero z początkiem XX w.³⁶

Podsumowanie

Wstępne badania nad najstarszymi klepsydrami krakowskimi prowadzą do kilku wniosków. Otóż początek XIX w. (lata 1810–1825) to okres stabilizowania się wzorca konstrukcyjnego tej formy generycznej. Przy zachowaniu podstawowych, obligatoryjnych elementów treści (kto – kiedy zakończył życie, kto – kogo – na jakie uroczystości funeralne – kiedy – gdzie – zaprasza), poszczególne elementy schematu są rozmaicie wyrażane i rozbudowywane, prowadząc do powstania form alternacyjnych: jakościowych i ilościowych. Dalsze etapy prac będą zmierzały do zobrazowania tych kwestii.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Biblioteka Jagiellońska, Dokumenty życia społecznego, sygn. BJ 224649 V, Klepsydry pośmiertne krakowskie 1830–1900.

Źródła drukowane

Bystrzonowski W., *Polak sensat w liście, w komplemencie polityk, humanista w dyskursie, w mowach statysta. Na przykład dany Szkolnej Młodzi* [...], Kraków 1793.

Wawel-Louis J., *Wspomnienia z zimy 1850/51*, [w:] *Pamiętniki krakowskiej rodziny Louisów (1831–1869)*, oprac., wstępem i przyp. opatrzył J. Zathej, przedm. J. Bieniarzówna, Kraków 1962, s. 313–324.

³³ M. Trębska, „*Epistolae invitatoriae*” – staropolskie listy zapraszające na uroczystości rodzinne, [w:] *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Stulecie XV–XIX. Perspektywa historycznoliteracka*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2013, s. 190–193.

³⁴ Zob. J.A. Chrościcki, „*Pompa funebris*”. *Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974, s. 50; J.S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, t. 2, Warszawa 1976, s. 100; W. Bystrzonowski, *Polak sensat w liście, w komplemencie polityk, humanista w dyskursie, w mowach statysta. Na przykład dany Szkolnej Młodzi* [...], Kraków 1793.

³⁵ E. Kizik, *Przygotowanie do pogrzebu: Zaproszenie na pogrzeb. Leichenbitter*, [w:] idem, *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku. Studium z nowożytnej kultury funeralnej*, Gdańsk 1998, s. 71–80.

³⁶ U. Lehr, *Zawiadomienia o śmierci. Z badań nad zwyczajami pogrzebowymi na Podhalu*, „Lud” 2000, t. 84, s. 72. O ludowych zwyczajach zanoszenia prośby pogrzebowej zob. też A. Fischer, *op. cit.*

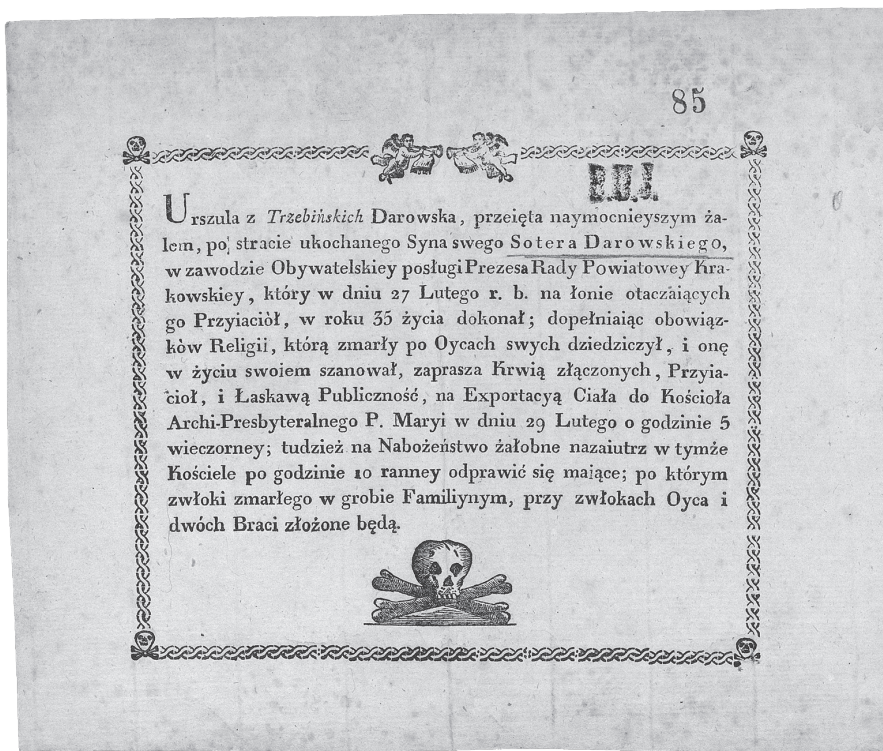
Opracowania

- Ariès Ph., *Człowiek i śmierć*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1989.
- Brückner A., *Dzieje języka polskiego*, Warszawa 1906.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
- Budrewicz T., *Wspomnienie pośmiertne w XIX wieku (perspektywa genologii i biografistyki)*, „Roczniki Humanistyczne” 2018, t. 66, z. 1, s. 97–117.
- Bystron J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, t. 2, Warszawa 1976.
- Chenel Á.P., Simarro A.S., *Słownik symboli*, tłum. M. Boberska, Warszawa 2008.
- Chrościcki J.A., „*Pompa funebris*”. *Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974.
- Cybulski M., *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Łódź 2003.
- Czachur W., *Teksty minimalne jako przedmiot badań genologicznych*, „tekst i dyskurs – text und diskurs” 2020, nr 13, s. 25–42.
- Fischer A., *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*, Lwów 1921.
- Furdal A., *Genologia lingwistyczna*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1982, z. 39, s. 61–70.
- Gajda S., *Gatunkowe wzorce wypowiedzi*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX w.*, t. 2: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław 1992, s. 245–258.
- Gloger Z., *Klepsydra*, [w:] idem, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, Warszawa 1902, s. 44–45.
- Grodziska-Ożóg K., *Cmentarz Rakowicki w Krakowie (1803–1939)*, Kraków 1987.
- Jarosz J., *Płyty nagrobne w ujęciu semiotycznym*, „Orbis Linguarum” 2018, t. 49, s. 349–363.
- Kizik E., *Przygotowanie do pogrzebu: Zaproszenie na pogrzeb. Leichenbitter*, [w:] idem, *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku. Studium z nowożytnej kultury funeralnej*, Gdańsk 1998, s. 71–80.
- Kolbuszewski J., *Z głębokim żalem... O współczesnej nekrologii*, Wrocław 1997.
- Kronika miejscowa*, „Czas”, nr 290 z 16.12.1850, s. 4.
- Kupidura D., *Słownictwo „pospolite” w „Słowniku warszawskim” wobec rozstrzygnięć normatywnych w polszczyźnie przelomu XIX i XX wieku (lity A – N)*, „Studia Językoznawcze” 2015, t. 14, s. 94–110.
- Lehr U., *Zawiadomienia o śmierci. Z badań nad zwyczajami pogrzebowymi na Podhalu*, „Lud” 2000, t. 84, s. 72.
- Malinowski L., *Przyczynki do historii wyrazów polskich*, Kraków 1884.
- Malinowski L., *Studia nad etymologią ludową*, „Prace Filologiczne” 1887, t. 2, s. 240–264.
- Michalak G., *Warszawskie nekrologi z początku XIX wieku*, 29.06.2015, <https://historia.org.pl/2015/06/29/warszawskie-nekrologi-z-poczatku-xix-wieku/> [dostęp: 15.10.2023].
- Nitsch K., *Co znaczy rodzina?*, „Język Polski” 1955, R. 35, nr 3, s. 237–238.
- Nitsch K., *Klepsydra, nekrolog*, „Język Polski” 1958, R. 38, nr 3, s. 223–225.
- Pokorzyńska E., *Udział szarego obywatela w tworzeniu uniwersum słowa drukowanego – akcydensy prywatne*, [w:] *Druki ulotne i okolicznościowe – wartości i funkcje. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej. Wojnowice, 8–10 października 2004*, red. K. Migoń, M. Skalska-Złat, A. Żbikowska-Migoń, Wrocław 2006, s. 265–276.
- Poprawa M., *Przestrzenie słowno-obrazowe w propagandowych drukach ulotnych lat 1918–1939. Próba analizy w świetle lingwistyki tekstowej i teorii wizualności*, „Sztuka Edycji” 2020, nr 1, s. 203–230.
- Poprawa M., *Typografia w służbie propagandy. Wizualne i perswazyjne aspekty druków ulotnych z lat 1918–1939*, „Sztuka Edycji” 2020, nr 2, s. 175–201.
- Rejter A., *Genologia lingwistyczna w perspektywie analiz dyskursu – szanse i ograniczenia*, „tekst i dyskurs – text und diskurs” 2008, nr 1, s. 19–30.

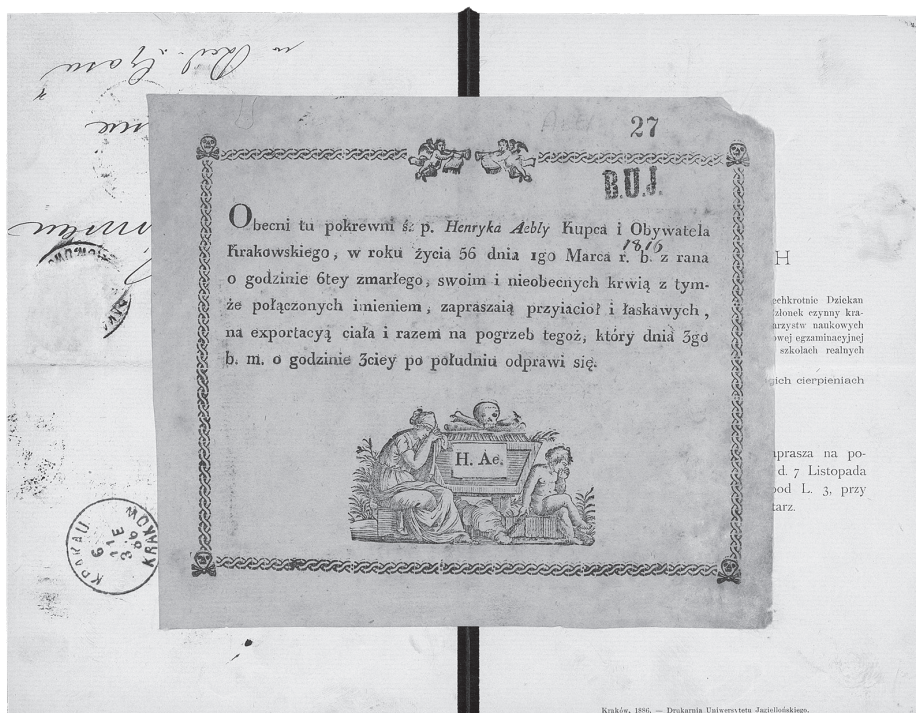
- Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 2, Kraków 1958–1965.
- Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 2, Warszawa 1902 (tw. słownik warszawski).
- Stopniak F., *Sztuka katakumb*, [w:] idem, *U źródeł chrześcijaństwa. Archeologia*, Warszawa 1982, s. 77–95.
- Trębska M., „*Epistolae invitatoriae*” – staropolskie listy zapraszające na uroczystości rodzinne, [w:] *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Stulecie XV–XIX. Perspektywa historycznoliteracka*, red. P. Borek, M. Olma, Kraków 2013, s. 181–196.
- Vovell M., *Śmierć w cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność*, tłum. T. Swoboda et al., Gdańsk 2004.
- Witosz B., *Genologia lingwistyczna. Zarys problematyki*, Katowice 2005.
- Witosz B., *O potrzebie perspektywy multimedialnej w badaniach stylistycznych*, [w:] *Transdyscyplinarność badań nad komunikacją medialną*, t. 1: *Stan wiedzy i postulaty badawcze*, red. M. Kita, M. Ślawska, Katowice 2012, s. 155–168.
- Wojtak M., *Genologia tekstów użytkowych*, [w:] *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja. Zjazd Polonistów, Kraków, 22–25 września 2004*, t. 1, red. M. Czermińska et al., Kraków 2005, s. 132–148.
- Wojtak M., *Wprowadzenie do genologii*, Lublin 2019.
- Wójcicki K.W., *Klepsydry*, [w:] *Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda*, t. 14, Warszawa 1863, s. 799.
- Wójcicki K.W., *Literatura cmentarzowa: Kartki pogrzebowe (Klepsydry)*, [w:] idem, *Cmentarz Powązkowski oraz cmentarze katolickie i innych wyznań pod Warszawą i w okolicach tegoż miasta*, t. 3, Warszawa 1858, s. 198–201.
- Wysoczański W., *Umieranie i śmierć. Wielowymiarowość językowa*, Wrocław 2012.
- Ząbkowski F., *Teoria sztuki drukarskiej zastosowana do praktyki*, Warszawa 1832.
- Zdanowicz A. et al., *Słownik języka polskiego*, t. 1, Wilno 1861 (tw. słownik wileński).

Netografia

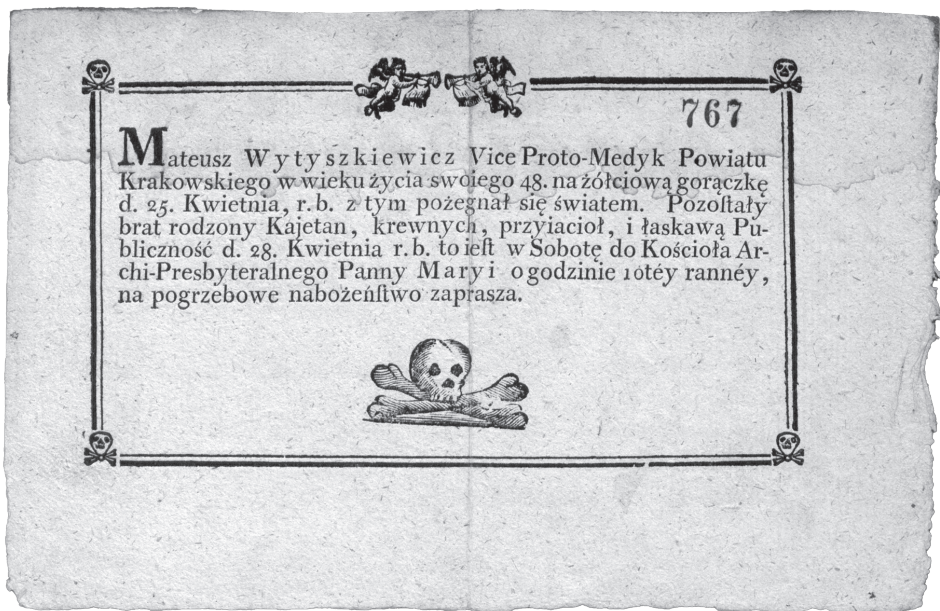
Wielki słownik języka polskiego, red. P. Żmigrodzki, www.wsjp.pl [dostęp: 15.10.2023].

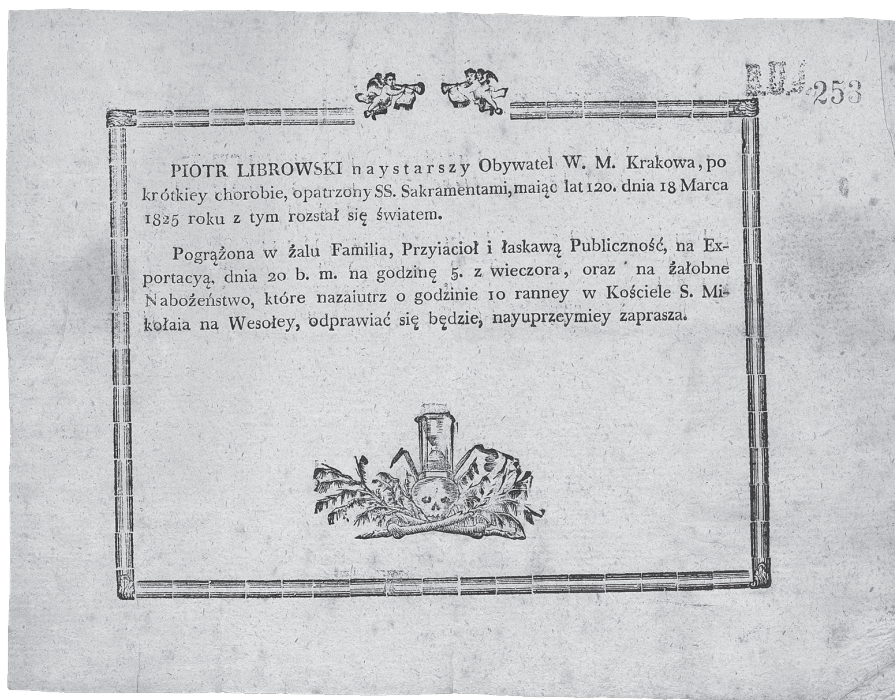
Il. 1. Kartka pogrzebowa, Soter Darowski. Fot. BJ, Dokumenty życia społecznego

Il. 2. Kartka pogrzebowa, Henryk Aebel. Fot. BJ, Dokumenty życia społecznego

Il. 3. Kartka pogrzebowa, Mateusz Wytyszkiewicz. Fot. BJ, Dokumenty życia społecznego

Il. 4. Kartka pogrzebowa, Piotr Librowski. Fot. BJ, Dokumenty życia społecznego